

КЪМ ВЪПРОСА ЗА НАЦИОНАЛНОТО СВОЕОБРАЗИЕ НА БЪЛГАРСКОТО ВЪЗРАЖДАНЕ

ВАНДА СМОХОВСКА

Наследникът на Адам Мицкевич в парижкия „Колеж дьо Франс“ Луи Леже нарече Българското възраждане „чудо на Европа от XIX в.“, усещайки необикновено напрегнатия му динамизъм и невероятното, бих казала, „задъхано“ темпо, с което българският народ успя да се изтръгне от четиривековната си изостаналост и да се приобщи към новата европейска култура. Но човешкият ум има това свойство, че на всяко чудо се чуди и възхищава, както казва народът, „три дена“, а след това иска да го разбере. Опитите да се проникне в същността на феномена „Българско възраждане“, започнали още в края на XIX в., продължават и до днес. И въпреки обилната светлина, която хвърлиха върху свързаната с него проблематика и Ив. Д. Шишманов, и Боян Пенев, и Михаил Арнаудов, и Петър Динев, а в най-ново време — Георги Гачев и редица други изследователи, Българското възраждане остава и до днес неизяснена докрай загадка, която като че ли трудно можем напълно да разгадаем, ако не поставим в центъра на нашите проучвания националното своеобразие на този феномен. Българското възраждане е необикновено явление тъкмо защото е явление специфично, единствено по рода си и като такова трябва да бъде проучено.

В съзнанието на хората от българската възрожденска епоха терминът „Българско възраждане“ съществува като термин, означаващ национална пробуда. Народът бил заспал и се пробудил, както определя това М. Дринов, или бил умрял и възкръснал за нов живот, като по този начин е възкресил и забравеното си минало, възродил за нов живот своята книжнина и култура. По-пълно определение на термина „възраждане“, пренесен и върху аналогични явления в други славянски страни, дава П. Р. Славейков в статията си, посветена на чешкия славист Ханка. Възраждане на един народ имаме — подчертава Славейков — тогава, когато „се възродили в него чувства на народна самообидност (самобитност), възродили са си сили за самосъзнаване и развитие на народността си...“¹.

Интуитивните възрожденски дефиниции се потвърждават и от учените. Няма въпрос никакво съмнение, че Българското възраждане е преди всичко национален взрив, огромно усилие на един народ, забравен от Европа, да се появи отново на европейската сцена и, свързал се с общоевропейските политически, обществени и културни процеси, да заеме полагащото му се място между другите народи. Патриотизмът, чувството за дълг към отечеството, любовта към народа и неговото минало, стремежът към освобождение от политическото робство — това са безусловно главните двигатели, които обуславят поведението и дейността на българските възрожденци. При това несъмнено първият гласък е дало родолюбието, което е могло да се прояви по-решително едва „в туй време, когато мисълта за народност като електрически ток бе проникнала във всичките народи...“².

¹ П. Р. Славейков. Събрани съчинения. Т. V. С., 1969, с. 390.

² Пак там, с. 354.

Патриотичния таспект на Българското възраждане е впрочем очевиден, отдавна известен; той се хвърля в очи и затова е бил най-основно, най-грижливо проучен. Ангажирал е със своята емоционалност и възпитателна сила и затова дълго време всички изследвания върху Българското възраждане са се концентрирали около него.

Но Българското възраждане е в основата си и своеобразен „ренесанс“ — епоха на прехода от Средновековието към нова ера, на заместването на теоцентричната система с антропоцентричната. Разбира се, тази епоха като цяло е много по-сложна. Ренесансовите процеси са снети в други, по-нови направления, а динамиката на епохата идва от националната борба. И все пак дълбоко в основите се извършват — в началото пооткрито, към края по-незабележимо — и специфичните ренесансови изменения. Българското възраждане има сложна структура, породена главно от тази функционална двойственост. Решавайки националните задачи, тази епоха решава и ренесансовите. Два аспекта са във взаимодействие, макар че понякога са и в опозиция един към друг.

С наскърбено от представителите на други народи патриотично чувство Паисий пристъпва към написването на своята „История“ и съзнателно я оформя като настояща патриотична книга на българския народ. Но същевременно той пръв в българската книжнина прави решителна крачка от теоцентричния към антропоцентричния мироглед. В центъра на своята творба той поставя наистина не човека, а народа, и това донякъде ще затрудни и забави разкрепостяването на човешката личност, защото вниманието е обърнато не към индивида, а към колектива, което, от друга страна, е по-„модерно“, в сравнение с класическия Ренесанс, защото се поставят проблеми на нашата.

Странното съчетание на ренесансовото с националното, при видимото надмощие на патриотичното, като че ли ни дава дори правото да парафразираме известната директива на класическия Ренесанс: „Човек съм и нищо човешко не ми е чуждо“ в поподходящата за Българското възраждане повеля: „Българин съм и нищо българско не ми е чуждо.“ Обичаното от всеки ренесанс Сократово: „Опознай себе си“ многократно се повтаря от българските възрожденци. Включено е и в „Рибния буквар“ на Петър Берон, но на практика се превръща в „Опознай народа си“. Като тържествен възрожденски завет звучат думите на Раковски: „Народ, кой не може познай себе си, нищо важно не може никога да извърши.“ П. Р. Славейков в стихотворението си „Патриот“ предлага дори на сънародниците си една програма, която явно иска да замести килията на Средновековието с килията на „неистов“ патриотизъм:

Нека няма любов друга
от любовта към народа,
друг извор зарад песни
от народните теглила,
нищо друго честолюбие
от народната свобода.

Ще изпаднем обаче в голямо заблуждение, в каквото впрочем са изпаднали някои от авторите на академичната история на българската литература, ако повярваме, че наистина само тази програма е била реализирана в епохата на Българското възраждане. Известно е, че и самият Петко Славейков широко и с размах е черпил вдъхновение от много други извори и много други чувства е възпявал наред с патриотичното. Възрожденският българин не е само патриот. Той е и ренесансов човек, който за пръв път се вижда освободен от средновековната скованост, от религиозния страх пред „греховната“ наслада от живота, устремил се към пълнотата и богатството на изживяванията. Хедонистичният момент, наивната още апология на инстинктите и особено стремение към човешки естествено, като най-присъщ на селската психика, присъствуват в Българското възраждане, но постоянно влизат в конфликт с аскетичния императив на патриотизма, изискващ самоотрицание и саможертва. Докато модерното западноевропейско светоусещане, както изтъква Хьойзинха³, е един компромис между Ренесанс-

³ Johan Kuizinga. *Jesień Sredniowiecza*. Warszawa, 1961.

са и етичното пуританство, то възрожденското светоусещане на българина се изгражда върху основата на примирението и своеобразното съгласуване на двете главни тенденции на епохата — патриотичната и ренесансовата.

От всичко казано дотук съвсем не следва, че искам да поставя знак на равенство между Българското възраждане и класическия Ренесанс. През възрожденската епоха съществува само ренесансова ситуация, т. е. ситуация на дълбок прелом, решителен преход от старата епоха към новата, което впрочем в последна сметка напълно отговаря на прехода от феодално-патриархалното общество към буржоазно-капиталистическото, извършващ се на социално-интелектуално равнище.

Не може обаче да става дума по време на Българското възраждане за ренесансов тип култура и особено за нейния аристократизъм и култ към античното. За появата на такава култура е вече твърде късно. Ренесансовите процеси в Българското възраждане започват по-отчетливо да се извършват във време, когато в Европа господства Просвещението и когато новоевропейската наука търси вече опора не в античните авторитети, а в наблюдението на природата и човешкото общество. Опитът на античните в областта на литературата не е вече нито най-привлекателен, нито най-актуален. Българските творци посягат към образци, създадени от Просвещението, сентиментализма, критическия реализъм и никой от тях не се стреми да пише в поезията като Хораций и Вергилий, а в прозата — като Цицерон. Но въпреки това новоевропейските образци подпомагат възрожденската култура и литература да преминат по-бързо от Средновековието към нова ера, а това е една основна задача на всеки ренесанс.

Бележитият български учен Ив. Д. Шишманов пръв е потърсил сходства между западния Ренесанс и Българското възраждане, като е стигнал до заключението, че „при всичката голяма разлика по време“ съществуват „няколко очевидни аналогии. . . toute proportion gardée.“ Той сочи като общи белези засилването на ролята на личността и вярата във високата ценност на знанието, науката и просветата⁴.

Ив. Д. Шишманов не е продължил проучванията си в тази област. Но когато се занимаем с този въпрос по-обстойно, ще видим, че наред със засилването ролята на личността и своеобразния ренесансов сциентизъм във възрожденския духовен живот наблюдаваме и характерния за Ренесанса стремеж към синтез на цялото идейно наследство на човечеството, засилен и от енциклопедизма на Просвещението. По времето на класическия Ренесанс този стремеж е намерил своя израз и в делото на Марсилио Фичино, един от най-изтъкнатите представители на Флорентинската академия, и в „*Zo-diacus vitae*“ от Марцелий Палингений, и в пансофичната програма за образованието на Ян Амос Коменски. Колкото и да е било трудно да се постигне подобен синтез през XIX в., когато светското знание е извървяло вече дълъг път, Петър Берон, плащайки данък на тази ренесансова необходимост, която за тогавашна Европа вече изглежда анахронизъм, се опитва да обобщи човешкото знание из областта на разните науки. Създал първо своя „микромодел“ във великолепия си „Рибен буквар“, той през целия си живот работи върху своя „макромодел“ — „Панепистемията“, която по своеобразен начин обединява постиженията на разните научни дисциплини с цел да докаже единството на света — един стремеж, към който човечеството се възвръща едва днес.

Важно явление, сходно в типологическо отношение с явленията от времето на класическия Ренесанс, макар и много различно по конкретното му съдържание, е появата в Турската империя от края на XVIII в. и през първата половина на XIX на образован елит от разни националности (гръци, българи, власи, албанци, отчасти и сърби), служещ си с общ гръцки език (каквото по време на Ренесанса е бил латинският) и получил в гръцките училища филологическо образование, основано върху изучаването на старогръцки език и античната гръцка философия. И както по времето на класическия Ренесанс самите преки наследници на римската култура — италианските творци — провеждат борба срещу господството на латинския език и въвеждането в литературата на говоримия италиански език, с което дават пример и на другите народи от Западна и Цен-

⁴ Ив. Д. Шишманов. Западноевропейското и българското възраждане. С., 1928.

трална Европа, така и самите гръцки интелектуалци ратуват за въвеждането в училищата и литературата на простия матерен език. Това и в двете епохи — на класическия Ренесанс и на Българското възраждане — става стимул за подобни процеси в славянските страни и техните литератури.

Също тъй закономерно явление за ситуацията на прехода от Средновековието към нова ера е появата у всички балкански християни на стремежа да се реформира Църквата. Непосредствен подтик за това дават несъмнено, както с пълно право изтъква Боян Пенев⁵, опитите за църковни реформи от времето на Просвещението в Германия, Австрия и Русия, но в дълбоката си същина този стремеж се определя от чисто ренесансовата тенденция към излизането от попечителството на Църквата. Силата и решителността на тъй наречената „църковна борба“ в България се дължи на факта, че тази борба се води срещу чуждестранна църковна йерархия, заплашваща българския народ с денационализация. Но тази борба се подхваща, става възможна и благодарение на ренесансовия критицизъм, отправен към църквата въобще и насочен към изобличението на неадекватността на нейните догми и житейската практика на духовенството.

Ренесансови белези носи и цялата възрожденска школка и популярно-дидактична литература.

Появата във възрожденската книжнина на цели серии календари, ръководства, писмовници, „питомки или правила за прилично поведение между човеците“, както и преводни творби от типа на „Пресад на мъдрост или сбор от философски поучителни мисли и наука за възпитанието детинско и за новооженените“ (превод от сръбски, 1869г.), е типично ренесансово явление. Излязъл от Средновековието, човекът се нуждае от съвети как да се държи в обществото, как да се храни, как да устройва брачните си отношения, как да възпитава децата си и как да общува с хората.

В букварите, правоучителните четива, а и в някои художествени творби от периода преди Кримската война се смесват по чисто ренесансов начин мъдростите, почерпани от античните философи, с тези от Библията.

Епохата на Българското възраждане създава и типично ренесансови личности, отличаващи се с размах, широта на интересите, титаничен, многостранен труд, жадно любопитство и желание да се опознае светът.

Пенчо Славейков, този дълбок мислител, неслучайно е нарекъл живота на своя баща „живот на човек на Ренесанса“⁶. Самият Петко Славейков изповядва: „... станал съм и гайдарджия, и календарджия, и астроном, и вся и всичко“. Действително той е и поет, и публицист, и педагог, и борец за църковна свобода, историк и фолклорист, морализатор, журналист — един от създателите на детския и хумористичния печат, пръв компаративист със забележителната си малка студия „Два поета в сравнение“, посветена на творчеството на Станко Враз и Вьорьошмарти. Но не само той, а мнозина от възрожденските дейци проявяват в своята дейност подобна многостранност и всеобхватност, като стават първооткриватели и основоположници в много области на българската наука и култура. Те вършат всичко това в най-трудни, най-оскъдни условия, без културни институции в страната си, без помощта на държавната власт, която не само че не подпомага, но заедно с фанариотското духовенство ги гони и преследва. По великолепно определение на Вазовия чорбаджи Марко България се намира по онова време „в самото чрево адово“ на Османската империя, все още склонна да се изолира от културна Европа. Всичко започва от малкото, от сиромашкото, от невзрачното. Първата литургия, отправена от Неофит Бозвели пред цариградските българи шивачи в една малка стаичка, превърната в параклис, дава решителен тласък напред на борбата за национално самоопределение. Първото представление в училищен клас, където една рогозка замества сцената, дава началото на българския театър. Колко самодейна инициатива, ангажираност, домашен майсторлък, изобретателност, издръжливост и постоянство са били нужни — това днес трудно можем да си представим. Няма наисти-

⁵ Б. Пенев. История на новата българска литература. Т. II. С. 1977, с. 78.

⁶ П. П. Славейков. Събрани съчинения. С., 1959, с. 87.

на нищо случайно в необикновения успех на „Робинзон Крузо“ във възрожденска България, където се четат с увлечение, за ужас на Нешо Бончев, разните „съкратени Робинзоне“ и „прости Робинзоне“. Българските възрожденци в много отношения напомнят в този период тъкмо този самотен, но необикновено енергичен, изобретателен, издръжлив и храбър герой, заставен всичко да прави сам, започвайки от най-основното, най-елементарното в най-трудни, най-мъчителни условия. Такъв размах, такава издръжливост и величие са присъщи на Ренесанса, който се нуждае от титани и титани ражда.

Ренесансовият интерес към света, към другите народи и техните култури се проявява най-отчетливо у жадни за пътешествия Бачо Киро. Както Доситей Обрадович за Париж, така и Бачо Киро тръгва пеш за Виена, обикаля Сърбия, стига до Букурещ и Цариград и искрено признава: „Моят любопитство тука ме дотика.“ Издава в отделна книжка стихотворно описание на своите пътувания за радост на неговите приятели и съселани, не по-малко любопитни и жадни да опознаят света.

Учителят Лулчо от „Злочеста Кръстинка“ на Блъсков остава семейството си и отива да живее в Букурещ, защото иска да знае „всичко, що става по света“.

Бих могла да посоча още редица ренесансови черти, които се проявяват в самата българска възрожденска литература: силна жажда за слава у съвременниците и у потомците, непозната на средновековния човек, еманципация от бащината власт, засилен критицизъм, презрение към покаянието, омраза към всичко пасивно и съзерцателно, към страданието и покорството — реакция срещу религиозния етичен кодекс, превръщане на хумора и шегата в самостоятелен елемент на живота, откриване на красотата на пейзажа, и т. н., и т. н.

На едно обаче искам да наблегна. Ренесансът е неизбежен преломен момент в идеята и културното развитие на всички европейски народи и те, кой по-рано, кой по-късно, кой по-пълно, кой по-половинчато, преживяват този прелом. Поради веблоприятните политически условия България не може да го изживее по време на класическия Ренесанс и той настъпва едва в епохата на Българското възраждане и едва тогава, както във всяка епоха на ренесансови преобразувания, се създава нов книжовен език, нова жанрова система, отделя се светската етика от ортодоксалната догматична средновековна религиозност, изработва се нов светоглед на човешката личност, узряла да действа и да преобразува света за собствена сметка и на собствена отговорност, без да търси опора и гаранция в църковни институции. В творчеството на Георги Раковски, Христо Ботев, Любен Каравелов с особена сила се усеща, че българинът за пръв път се е почувствувал съзнателен творец на историята, фактор, формиращ човешките съдби, че се впуска в действието с цялата натрупана през векове на относителна политическа пасивност енергия и с ренесансовата вяра, че човекът всичко може да постигне с помощта на силата на волята си, разума и неговото изградено през векове дело — науката. Разбира се, тази вяра е засилена от просвещенската идеология, а по-късно и от идеологията на позитивизма и от революционните идеи на XIX в., но в основата ѝ лежи чисто ренесансово и затова още малко наивен оптимизъм, който често води до тежки разочарования.

Ренесансовият прелом е толкова важен и съществен за Българското възраждане, че той определя, наред с патриотичните стремежи на епохата, процеса на асимилирането на чуждите влияния. За да стане по-ясно моето схващане за извънредната важност на ренесансовите процеси при избирателната функция и насоченост на Българското възраждане, ще си послужа с една схема, създадена от големия полски историк на литературата Юлиан Кшижановски. Тя илюстрира известна закономерност в редуването на литературните направления и епохи в европейската култура. Опирайки се на опита на своите предшественици⁷, Кшижановски построява собствена концепция, като тръгва

⁷ Основоположникът на съвременната културна антропология Джанбатиста Вико се опитва още през XVIII в. да обясни закономерността на развитието на културата, като приема за основа спиралната линия. Процесът на развитието протича според него в цикли, състоящи се от три фази: епоха на боговете, на героите и на хората. Повторението на този развоен цикъл (ricorso) на все по-висши нива извежда постепенно човечеството от варварството до все по-развита култура и цивилизация. Олимпиецът Гьоте твърди, че има

от наблюденията си върху романтизма. Според полския учен романтиците, които са се отличавали с изключителен исторически усет, намират теоретическо обосноваване на литературната си програма в Средновековието и барока. Следователно съществува средство между тези епохи и романтизма. Това средство понякога намира външен израз в „неосъзнатото чувство за вътрешна общност“⁸, а понякога в напълно съзнателни търсения. Творците на романтизма „прехвърлят мост над главите на своите предшественици“, защото по-близки от Просвещението и Ренесанса на тях са барокът и Средновековието. Опирайки се върху тези наблюдения, Кшижановски изгражда концепцията си за съществуването в историята на европейската култура на две поредици от литературни направления, които се редуват. Едната от тях той нарича „романтично направление“, другата — „класицистично“. Към първата спадат Средновековието, барокът, романтизмът, неоромантизмът (т. е. модернизмът); към втората — Ренесансът, Просвещението, позитивизмът (т. е. критическият реализъм). Ако си представим тези поредици като възета, съставени от отделни нишки — уточнява Кшижановски, — то трябва да отбележим, че само една част от тези нишки постоянно се повтаря в дадената поредица, като в структурата на определеното литературно направление заема по-различно място и затова никое от отделните литературни течения, макар че са от същата поредица, не прилича досъщ на по-раншното и по-късното. Така в бароковата литература имаме и сатанизъм, и мистицизъм, и макабризъм, и фолклор, както и в романтизма и неоромантизма (модернизма), но те са съчетани по друг начин и играят по-друга функция. Класицистичните направления се отличават с това, че „класицистичното въображение“ не притежава свободата да пътува из трансцендентния свят, а служи на действителността. Романтичната поредица съсредоточава вниманието си върху психологическите явления, като въпросите на материалния живот оставя на втори план, а се интересува от „морето на тайните, които носим в себе си“. Тя се основава върху алегорията или символа. За нея няма истинско изкуство без символ. Макар че у Данте има само алегория, той става вдъхновител на „романтичните символисти“. Творбите на Средновековието също са изисквали съответен ключ за тяхното тълкуване, защото по алегоричен начин представяли психически явления.

Романтичната поредица, насочена към абстрактни и трудно уловими проблеми, търси за тях поетически израз, който по самото си същество е плуралистичен, т. е. с много значения, защото не е свързан непосредствено с реалния предмет, достъпен за всеки във всекидневния опит. „Класицистичната поредица“ дири еднозначни решения, опрени върху реалната действителност.

Редуването на двете поредици Кшижановски представя върху една хоризонтална права линия. Само тук аз си позволих една корекция, като въведох вместо хоризонтална линия спирала, за да изтъкна още по-нагледно двуполносният характер на развитието и своеобразието на възвръщанията, които никога не са регрес (няма никога възвръщане към първоначалната изходна точка, нито буквално повтаряне на предишното), а са част от общия напредък. Същевременно исках да изпъкнат двете съществени свойства на двуполносното развитие на културата, неспоменати от Кшижановски: „романтичните“

постоянно възвръщане и редуване на две основни фази в развитието на историята: „творческа“ и „консумативна“. В „творческата“ погледът е обърнат към вътрешния живот на човека и тя всеки път загива от анархията, самоволието и амбициите. При „консумативната“ погледът е отправен навън и тя на свой ред се унищожава от тиранията или на единиците, или на масите. Шлегел и други философи също обърнат вниманието на ритмичното редуване на основни елементи в развитието на културата. Вече през нашия век, няколко години преди избухването на последната световна война, на конгреса на историците на литературата в Амстердам полският учен, Фолкерски постави въпроса за двете основни струи в развитието на културата: античността, хуманизма, классицизма, от една страна, и от друга — Средновековието, барока, романтизма. Това мнение бе подкрепено от Кнут Вайс в труда му за барока (Париж, 1936 г.). Така се стигна до поставянето на въпроса за известна закономерност в редуването на големите литературни течения в европейската култура.

⁸ В целия този пасаж изразите и цитатите, заградени в кавички, са почерпани от: J u l i a n K r z y - ż a n o w s k i. Barok na tle pradów romantycznych. — В сб.: Od Średniowiecza do Baroku. Warszawa, 1938, с. 9 и сл.

направления подпомагат според мен в по-голяма степен развитието на колективното съзнание за вътрешния мир на човека, докато „класицистичните“ — предимно развитието на колективното съзнание за механизмите на външния обществен и политически живот, разбира се, пак тясно свързани с човека и вътрешния му свят.

Така се получава условна схема, която не трябва да се възприема буквално, но която ни улеснява в намирането на доминантата в една определена епоха, определяща и избирателните ѝ предпочитания.

Тази схема ясно илюстрира и обединението между възвръщането и напредъка (прогреса), и повтаремостта на отделните литературни направления, и тяхната неповторимост (всяко е на различно ниво от развитието на колективното съзнание, достигнато в определена епоха от европейската култура). Става ясно, че редица черти, характерни за Ренесанса, ще се повтарят и при Просвещението, и при критическия реализъм, но вече в друга функция, друго съчетание и обогатеност, определени от степента на развитието на обществото. Достигнем ли до съзнанието, че Българското възраждане е и своеобразен „български ренесанс“, т. е. преход от Средновековието към нова ера, лесно ще си обясним с помощта на тази схема, защо Българското възраждане трябва да има по-подчертан афинитет, по-силна избирателна тенденция към Просвещението и реализма (позитивизма), отколкото към романтизма, барока или Средновековието.

Поради своеобразното и така характерно за Българското възраждане явление — застъпването на едни литературни течения с други, специфичното им преплитане и кръстосване — тази схема е полезна за нас и в друго отношение. Тя ни помага да осъзнаем едно толкова важно явление в културата и литературата, каквото е *възвръщането*. Някои изследователи на Българското възраждане, които не държат сметка за това възвръщане и за тази *повторимост*, а боравят с еднолинейна, позитивистична представа за развитието на литературата и културата⁹, лесно изпадат в най-честата грешка — отнасянето на дадено литературно явление към друго направление, а не към това, с което то е в действителност свързано. Мотиви, сюжети, образи, жанр — сами по себе си още нищо не доказват, защото могат да принадлежат към различни направления. Решаващ е своеобразният начин на виждането на света. Предпочитаните от определеното литературно направление елементи могат да бъдат налице, но когато те са прикачени към друг тип светоусещане, чужд на това направление, нямаме никакво основание да говорим за появата на това направление. Разбира се, всяко литературно направление се отличава с предпочитаните от него проблеми, жанрове, сюжети и т. н., но цялата трудност е в това, че съществува повторемост в предпочитанията през различните епохи от човешката култура. Диалогът напр. е жанр, обичан от Ренесанса. В него съпоставката на различните мнения се цени високо, защото има дидактично, възпитателно значение. Но в епохата на Просвещението, отбелязва Ив. Д. Шишманов, диалогът, както в епохата на Реформацията, добива пак значение¹⁰. У Бозвели се появява диалог, но ние не бива прибързано да отнесем този факт към Просвещението, а трябва да си зададем въпроса дали по същината си диалозите на Бозвели са просвещенски или ренесансови. Отделните подтици, хрумвания, образи, сюжети могат да идват от по-напредналите литературни течения, с които възрожденските писатели имат пряк допир, но на местна почва те добиват реализация, която по своята същина не принадлежи на тези течения. Струва ми се, че не ще можем да излезем от посочените затруднения, ако не си изясним по-обстойно проблема за *повторемостта* в развитието на културата и по-специално

⁹ Еднолинейна, прогресистка схема на развитие от фолклорното към религиозното и от религиозното към научното, която по същество напомня еднолинейната концепция за прогреса на Огюст Конт: от теологичното към метафизичното, от метафизичното към позитивистичното, т. е. научното, е залегнала и в основата на „Ускореното развитие на културата“ от Георги Гачев. Г. Гачев ни предложи великолепен ключ за по-дълбоко проникване в спецификата на Българското възраждане — откривателската си и извънредно плодотворна концепция за ускореното развитие. Но самият Гачев като че ли не отвори с този ключ главната врата, водеща към по-дълбокото осветление на възрожденската литература, защото за него българската литература не е главна цел на изследването му, а средство за илюстриране на еднолинейната му схема.

¹⁰ Ив. Д. Шишманов. Избрани съчинения в два тома. Т. I. С., 1965, с. 167.

на литературата. Това се налага особено от факта, че при ускореното и сгъстено развитие на възрожденската литература пряко си въздействуват културни и литературни направления и течения, между които, както казва Георги Гачев, създателят на новаторската концепция за ускореното развитие, „дистанцията от време е огромна“¹¹.

Но като приемаме за ръководна приложената тук схема, няма ли опасност да наложим върху Българското възраждане класическата европейска парадигма на развитието на културата и литературата? Смятам, че тази опасност ще бъде избягната, ако разгледаме, и това ще се опитам да направя, възрожденските творби не в контекста на западно-европейските литератури, а в контекста на самото Българско възраждане. Класическата европейска парадигма не бива да се налага на литературата на Българското възраждане, но неповторимото своеобразие на тази литература, изтъкването на което е задачата на този труд, не може да бъде открито и установено по друг начин, освен по пътя на *сравненията* с тази парадигма. Само така могат да бъдат установени общи моменти и онова, което отличава една национална литература от другите европейски литератури. За нас е важно и общото, и различното, защото без общото няма и специфично. Отделните национални литератури на европейските народи принадлежат на европейската културна общност, макар че те невинаги минават през всичките периоди на културното развитие на Западна Европа. Всяко включване в тази общност поставя като задача — да бъде усвоен, макар и в друго време, с други темпове, с друго разпределение на акценти, а понякога в твърде видоизменена форма и в съчетание с други функции — духовният и интелектуален опит, придобит от европейската култура. Без това усвояване един народ не може пълнокръвно да участва в създаването на съвременни духовни ценности. „Добре образованият ум се състои от всички умове на миналите столетия“ — казва френският философ Бернар Фонтенел, а забележителният възрожденски литературен критик Нешо Бончев свързва тази истина с проблема за националното своеобразие. „Едни от тия народи — пише Бончев — са изменили веке пътя на духовното развитие, други са далече отишли, не мож ги догони и в сто години. Та се разбира, че трябва да се опознаем с тях при началото, да се попитаме за много неща, които са тям познати, а за нас са още тъмни въпроси. И така нужда имаме да изгледаме внимателно всички оня път на духовний живот, който е изминат от другите народи. Кога познаем това, лесно ще ни бъде и себе си да познаем, и своя предлежащи нов духовен живот. . .“¹²

¹¹ Г. Д. Гачев. Ускореното развитие на културата. С., 1979, с. 16.

¹² Н. Бончев. Литературна критика и публицистика. С., 1962, с. 152.